

TÜRK DÜNYASINDA ÇALGISAL MUSİKİ VE KÜĞLER

Feza Tansuğ*

Türk ses dünyası, İç Asya'nın yüreğini kat ederek kuzeydoğudan güneybatıya uzanır; Yakutlar ile Tuvalar ve Hakaslar gibi Altay halklarının şaman kültürünü, Özbekler, Türkler ve Türkmenler gibi İslamlaşmış Türklerle birleştirir. Bu ses dünyasının merkezinde telli çalgılarla kendilerine eşlik eden gezgin ozanların destan seslendirmeleri de yer alır (Tansuğ 2005).

Türklerin kordofonları ya da telli çalgıları arasında uzun saplı sazlar ve kemençeler en önemli çalgılardandır. Kemençeler, Yakındoğu'da çalınan küçük kemençeler (Özbek ve Türkmen) ile Türk-Moğol kökenli, at kılından telleri ve büyük, yarı açık göbekli kemençeler (Kazak, Kırgız, güney Özbek) olmak üzere ikiye ayrılır. İki telli ditmeli sazlar, Özbekistan, Afganistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Sincan gibi Orta Asya Türk toplumlarında yaygın olarak bulunur. Kırgız, Kazak, ve Türkmen musikiciler, komuz, ** dombıra ve dutar*** için geniş dağarlara sahiptirler. Kırgız kıyakı ve Kazak kobızı**** gibi, komuz ve dombıra ile çalınan parçalar da genellikle dinleyicilerce bilinen ya da dinleyicilere açıklanan belirli anlatı türküleridir.

Özellikle aşıklar (Azerbaycan'da aşığ) ve destan türküçülerince kullanılan en önemli Azeri ve Türk telli çalgısı, farklı sayıda tellere ve değişik boyutlara sahip uzun saplı saz olan bağlama ya da sazdır. Üzerinde perde bağları olan armut biçiminde bir gövdesi vardır ve mızrapla çalınır. Bu çalgıya, Türkiye'de aynı zamanda tüm çalgılar için genel

* Prof. Dr.

** Üç telli perdesiz saz.

*** İki telli perdeli sazlar.

**** İki telli kemençeler.

bir terim olarak kullanılan saz denir. Picken'e göre (1975), saz düzenleri Orta Asya'da dokuzuncu yüzyıl öncesine uzanan saz ediminin izlerini taşır.

Çoğu Türk halkının geleneksel musikilerinde 'küğ' terimi bugün de kullanılmaktadır (Tansuğ 2008, 2003a, 2003b). Orta Asya'nın musikibilim yazınında da sıkça rastlanan bu terim, Kazakça'da (*küy*)* ve Kırgızca'da (*küü*)** çalgısal musiki anlamında kullanılır. Çoğunlukla doğaçlama bölümlere yer veren küğler genellikle tek bir çalgıyla yalın olarak seslendirilir.

Örnek 1'de yer alan parça, Kırgız çalgısal küğleri içinde en önemli eserleri veren ünlü Kırgız ozan Toktogul Satılğanov tarafından bestelenip seslendirilmiştir. Toktogul Satılğanov'un eserleri, Viktor Sergeevich Vinogradov tarafından uzun yıllar boyunca derlenip yayımlanmışlardır (1952, 1958, 1961). Örnek 1'i yayımlayan Aleksandr Viktorovich Zataevich ise yirminci yüzyılın ilk yarısında özellikle Kazak ve Kırgız musikilerini derleyen ünlü bir araştırmacıdır.*** Zataevich'in, 428 Kırgız çalgısal parçasını içeren kitabının yeniden yayınlamasının ardından (1971) Kazak musikisi derlemeleri de iki büyük derleme kitabında gözden geçirilip yayımlanmışlardır (2002, 2004). Örnek 2, Kazakistanlı Karshyga Akhmediiarov'un dombıra küğlerini içeren antolojide (1999) yer almaktadır. Aynı derlemecinin yayına hazırladığı beş ciltlik bir Kazak musikisi antolojisi (2006) de bulunmaktadır.

Musikibilimciler, geleneksel Arap, İran ve Türk sanat musikilerinin çizgisel ilkeleri ile, kırsal Anadolu'nun çoksesli saz biçimleri gibi Türk ses dünyasının çoksesli halk musikisi biçimleri arasındaki belirgin zıtlığı farklı şekillerde yorumlamaktadır. Kırgız komuzuyla çalınan küğlerde bir, iki ya da üç sesli örgüler yanyana konur; üç partta, en pes part tek bir perdeyi yinelerken tiz partlar sık sık koşut dörtlü ve beşlilerle hareket eder (bkz. örnek 1). Batı Kazakistan'daki dombıra ve Türkmen dutarıyla çalınan küğler genellikle iki partide seslendirilir; Kazak musikisinde ana ezgi sık sık bir partiden diğere yer değiştirir (bkz. örnek 2).

Kırgız, Kazak ve Türkmen saz ve kemeçe dağarları, ırsal parçaların uyarlamalarını içerse de, bu çalgılarda çalınan küğler genellikle, bir genlik içersindeki belirli perdeleri (çatki) vurgulayan ezgisel şekillerin sürekli varyasyonundan oluşur. Beliaev'in (1962) 'tek konulu ve tek tonlu' olarak nitelediği bazı küğlerde varyantlar aynı genel genlik içersinde kalır. Örgüdeki değişiklikler bu türdeki çalgısal Kırgız küğlerinde farklıdır (bkz. örnek 1). Kazak ve Türkmen musikisindeki küğler ise, en yüksek genlik parçanın orta bölümüne egemen olmak üzere genliklerin zıtlığına dayanırlar. Bu tür küğler genellikle genliğe ve açılışın çatki perdelerine dönüşle sonlanır.**** Azerbaycan ve Türkiye'nin mugam ve makam sistemlerinde olduğu gibi, Özbek sanat musikisinin makam sistemi de genliklerin ve çatki perdelerinin öngörülen sekilemelerini temel alır.

Türk saz ve kemeçe biçimleri birçok bakımdan Türkmen saz ve kemeçelerine benzer. İkliğ, günümüz kemeçesinin atası olabilir. Öteki Türk dillerinde kemeçeye verilen adlar Anadolu iklimine, Tuva iklimine, Altay iklimine ve Hakas iklimine biraz benzer-

* Kazak çalgısal küğleri için bkz. Elemanova vd. (2006); Mergaliev vd. (2000); Mukhambetova (2002) ile Raiymbergenov vd. (1990).

** Kırgız çalgısal küğleri için bkz. Diushaliev vd. (1999); Slobin (1969); Tumanov (1990) ile Zataevich (1971).

*** Kazak ve Kırgız musikilerini içeren bibliyografya için bkz. Tansuğ (2009).

**** Beliaev'in 'üç parthli yenedenserim biçimi', ancak üçten çok daha fazla zıt genlik de olabilir.

lik gösterirler. Başka sanat ve folk biçemleriyle bağlantılı olan bu musikilerin ezgisel ve uyumsal dizgelerinin çözümlenmeleri karşıtlıklara konu olan bir sorundur.

Üflemeli çalgılar arasında çeşitli kaval tipleri, Yakındoğu'da çalınan neylerin (Özbek) yanısıra Tatar ve Başkır kurayı ile Altay şuruna akraba olan açık ucundan üflenen kavallar (Türkmen, Kazak, Kırgız) sayılabilir. Tek ve çift kamışlı üflemeli çalgılar yalnızca Yakındoğu'ya görece yakın halklar (Özbekler ve Türkmenler) arasında görülür. Uzun metal borular* çoğunlukla Özbekler tarafından kullanılır.

Açıklamalı ve betimlemeli parçalar, çobanlar tarafından sürülerini gütmekte kullanılan Türk kavalı dağarında da yer alır. Türk çobanlar gibi Kuzeydoğu İran'daki çobanlar da ney ya da koşma** ile 'koyunları gütmeye ezgisi' çalar. Musikibilimciler Kırgız çoğür ile Kazak sızıbgı dağarlarını büyük ölçüde yok saymışlardır, ancak her iki çalgı ile çalınan bazı parçalar aynı şekilde çobanların işleri sırasında işlev görür.

Birçok çalgısal parça, çoğunlukla belirli türkülerin değiştirilmesi ve çalgılara uyarlanmaları yoluyla ırsal biçemlere dayanır. Türkmen ney (tüydük) çalgıcıları bazı ırsal biçemlerde inisi ezgiler doğaçlar, oysa dilli tüydükün daha az sanatlı ezgileri Türkmen halk türkülerine daha yakındır. Slobin'e göre (1976), Afganistan'da kullanılan tüm üflemeli çalgıların dağarları türkülerde de bulunmaktadır. Türk uzun havaları, saz, kaval, zurna, mey ve çifte dahil olmak üzere çok çeşitli çalgılarla seslendirilmektedir.

Orta Asya'daki bazı üflemeli çalgılarla iki sesli musiki yapmanın çeşitli yolları vardır. Türkiye'de kaval çalanlar, dem sesini değişik biçimlerde şekillendirirler. Fazla üfleme yoluyla bazı kavalcılar ikili ve daha az sıklıkla görüldüğü gibi üçlü partları ana sesle birlikte aynı anda seslendirirler. Türk tulumunun iki düdüğü, dörtlüden altılıya uzanan bir genlik içersinde iki ezginin çeşitli bileşimlerine olanak verir.

Türkiye'de çifte, Kuzeydoğu İran'da koşma ve Özbekistan'da koşnay, vuruşları üretecek şekilde hafifçe farklı perdeden düzenir; düdüklere biri ana ezginin üstünde ya da altında bir dem sesi çıkarmak için kullanılabilir. Azerbaycan'da ve Türkiye'de hem zurna, hem de mey (Azerbaycan'da balaban) yaygın olarak çiftler halinde çalınır, bir çalgıcı,** usta için destekleyici bir dem sağlar. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, davul ve zurna açık hava musikisi seslendiren mehter takımının başlıca dayanaklarıydı. Mehter takımı,**** boru,***** kös***** gibi başka davullar ile çevgandan***** oluşurdu.

Çift kamışlı bir çalgı olan zurna ile büyük çift başlı davuldan bireşme takımlar Asya'nın pek çok bölgesinde görülür. Bu çalgıların sesi çok gür olduğu için her zaman açık havada çalınır. Türkiye'de davul ve zurna köy şenlikleriyle kutlamalarda da seslendirilir. Kazak, Kırgız ve Türkmenler pek davul kullanmazlar, Özbekler ise çoğunlukla Yakındoğu'daki çalgılarla akraba olan küçük nakkareleri (nakkare, tablak) ve defleri (daira, daf) kullanırlar.

Küçük metal ağız tamburası, Orta Asya'nın tümünde ortak olan az sayıdaki çalgı-

* Trompetler.

** Özbek koşnayına ve Türk çiftesine benzeyen çifte düdü.

*** Dem-keş.

**** Avrupa'daki adıyla Yeniçeri bandosu.

***** Trompet.

***** Avrupa'daki adıyla timpani.

***** Avrupa'da Jingling Johnny ya da Turkish crescent olarak bilinir.

lardan birisidir. Ağız tamburası, Türkler arasında ağız komuzu, çeng, çeng kobuz, demir komuz, kobız ve komus adlarıyla da bilinir.

Türk dünyasında çalgısal musikiye Türk halk tiyatrosunun pek çok türünde de önem verilir. Örneğin, Orta oyunu geleneksel olarak her karakter ile birliktelikli çalgısal parçalara yer verir. Türkiye’de, halk tiyatrosu, taklitçilik, kukla oyunculuğu, raks, akrobatlık, çalgısal sokak musikisi gibi halk eğlencelerinin çeşitli biçimleri tek bir etkinlik olarak görülür, çünkü sık sık aynı musikici birkaç rol alır.

Türk halklarının kukla tiyatrosu genellikle türkü, raks, taklit ve musikinın başka biçimleri ile birlikte yer alır. Türkiye’de kukla oyunu yok olan bir sanat biçimidir. Kukla tiyatrosu bazen resitasyon içerir ve baş kuklacıya yanıt veren bir yardımcı da bulunur. Türk kukla tiyatrosu, zeybek gibi halk oyunlarının taklidine yer verir. Türkiye, Türkmenistan ve Afganistan’da uzun saplı sazları çalanlar bazen kuklaları bileğe ya da parmağa bağlı iplerle kontrol ederler.

Bugün Türkler amplifikatörlü ve elektronik çalgılar gibi modern musiki öğelerini kolaylıkla benimserler. Örneğin, Kosova’daki Türk kültür derneklerinde geleneksel kanununun, amplifikatörlü bir sazın ve synthesizerın aynı topluluk içinde görülmesi sıradışı sayılmaz.

Kaynaklar:

- Akhmediiarov, Karshyga (1999). *Shynar; Kuiler zhinagy* (Almatı).
----- yay. haz. (2006). *Kazak muzykasy; Antologiya*, 5 cilt, (Almatı).
Beliaev, Viktor Mikhailovich (1962). *Ocherki po istorii muzyki narodov SSSR: Muzykal’naia kul’tura Kirgizii, Kazakhstana, Turkmenii, Tadzhikistana i Uzbekistana* (Moskova).
Diushaliev, Kamchybek Shamenovich ve Ekaterina Sergeevna Luzanova (1999). *Kyrgyzskoe narodnoe muzykal’noe tvorchestvo: uchebnoe posobie* (Bishkek).
Elemanova, Saida Abdrakhimovna, Gul’zada N. Omarova, Saira Shakirovna Raiymbergenova ve Pernebek Shegebaevich Shegebaev (2006). *Kazakhskaya muzykal’naya literatura* (Astana).
Mergaliev, Tmat, Burkit Sarsenbai ve Duisen Orynbai (2000). *Kazak kuilerinin tarikhy* (Almatı).
Mukhambetova, Asiya I. (2002). *Kazakhskii kiui (ocherki istorii, teorii i estetiki)* (Almatı).
Picken, Laurence (1975). *Folk Musical Instruments of Turkey* (Londra).
Raiymbergenov, Abdulkhamit Iskakovich, ve Saira Amanova (1990). *Kui kainary: Golosa narodnykh muz* (Almatı).
Slobin, Mark (1976). *Music in the Culture of Northern Afghanistan* (Tucson).
----- (1969). *Kirgiz Instrumental Music* (New York).
Tansuğ, Feza (2009). “A Bibliographic Survey of Kazakh and Kyrgyz Literature on Music” *Yearbook for Traditional Music* No. 41: 199-220 (Canberra).
----- (2008). *Novyi vzgliad na muzyku tiurkskikh narodov Evrazii* (İstanbul).
----- (2005). “Türk Ses Dünyasında Halk Musikilerinin Dağılımı ve Sınıflaması” *Folklor/Edebiyat* No. 42: 7-14 (Ankara).
----- (2003a). “Vvedeniye v mir turkskikh zvukov” *Sosyal Bilimler Dergisi* No. 6 (Biş-

kek).

----- (2003b). "Music of the Turkic World" *Birinci Uluslararası Türk Uygarlığı Kongresi Bildirileri* içinde (Bişkek).

Tumanov, Ybyrai (1990). *Kuulor [Küğler]*. Boris Feferman, der. (Frunze).

Vinogradov, Viktor Sergeevich (1952). *Toktogul Satylganov i kirgizskie akyny* (Moskova/ Leningrad).

----- (1958). *Kirgizskaia narodnaia muzyka* (Frunze).

----- (1961). *Muzykal'noe nasledie Toktogula* (Moskova).

Zataevich, Aleksandr Viktorovich (1971). *Kirgizskie instrumental'nye p'esy i napevy* (Moskova).

----- (2002). *500 kazakhskikh pesen i kiuev* (Almatı).

----- (2004). *1000 pesen kazakhskogo naroda* (Almatı).

111. Токтогулдун Арман - күү

Комуз

Спокойно и мирно $\text{♩} = 88$ Токтогул САТЫЛГАНОВ

p *pf* *p* *pf* *f* *pf* *p* *pf*

Örnek 1: “Toktoguldun Arman Küü” Aleksandr Viktorovich Zataevich, *Kirgizskie instrumental'nye p'esy i napevy*, Moskova, 1971, s. 173.

Атырау

Екпінді, жылдам

The musical score for "Атырау" is written in 8/8 time and consists of eight staves. The melody is written on the top staff, starting with a treble clef and a key signature of one sharp (F#). Above the first two measures of the melody are rhythmic markings: □ □ V V, □ V □ V □ V. The melody is characterized by a mix of quarter and eighth notes, often beamed together. The piano accompaniment is written on the seven lower staves, featuring a steady eighth-note bass line and chords in the right hand. The piece concludes with a final cadence on the eighth staff.

Örnek 2: "Атырау" Karshyga Akhmediyarov, *Shynar; Kuiler zhinagy*, Almaty, 1999, s. 169.

ÖzET

TÜRKDÜNYASINDA ÇALGISAL MUSİKİ VE KÜĞLER

Türk halk ve geleneksel musikileri geniş bir coğrafyaya yayılmış çok çeşitli bölgesel türlerden oluşur. Bu makalede tanımlandığı biçimi ile Türk musiki kültürleri Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan'daki çalgısal musiki geleneklerini (küğ) içerir. Bu altı Türk cumhuriyetine ek olarak, Afganistan, Çin, İran, Kosova ve Rusya gibi diğer ülkelerde yaşayan Türk halklarının çalgıları da ele alınmaktadır.

Çokanlamlı bir terim olan 'küğ', Asya'nın her yerinde Türk dilleri konuşan halklarca 'çalgısal musiki', 'ırsal musiki', 'ezgi', 'tartım', 'türkü', 'besteleme', vb. gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Türk dünyasının musikibilim yazınında sıkça rastlanan bu terim, Kazakça ve Kırgızca'da çalgısal musiki anlamında kullanılır. Çoğunlukla doğaçlama bölümlere yer veren küğler genellikle tek bir çalgıyla yalın olarak seslendirilir.

Geleneksel çalgıları da içeren bu makalede, ayerofonlardan (üflelemeli çalgılar) balaban, boru, çifte, çifte düdük, çöğür, dilli tüydük, kaval, kuray, koşma, koşnay, mey, ney, sıbızgı, şur, tulum, tüydük, zurna; kordofonlardan (telli çalgılar) bağlama, dombıra, dutar, ıklığ, igil, uh, ikili, kanun, kemençe, kıyak, kobız, komuz, saz; idiyo fonlardan ağız komuzu, ağız tamburası, çeng, çeng kobuz, çevgan, demir komuz, kobız, komus; membranofonlardan, daf, daire, davul, kös, nakkare, tablak; elektrofonlardan amplifikatörlü ve elektronik enstrümanlar ile synthesizer yer almaktadır.

Anahtar Sözcükler: Çalgısal musiki, Küğler, Türk dünyası

ABSTRACT

INSTRUMENTAL MUSIC (KÜĞ) OF THE TURKIC WORLD

Turkic folk and traditional musics consist of a huge variety of regional genres spread over a vast geographical area. Turkic music cultures as defined in this paper comprise the instrumental musical traditions (*küğ*) in Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkey, Turkmenistan, and Uzbekistan. In addition to the instrumental musics of the six principal republics, the musical instruments of some other Turkic peoples living in Afghanistan, China, Iran, Kosova, and Russia are also discussed.

A polysemic term, '*küğ*,' is used by the Turkic speaking peoples throughout Asia with such meanings as 'instrumental music,' vocal music,' 'tune,' 'meter,' 'epic singing,' 'composing music,' etc. In musicological literature of the Turkic world works on the *küğ* genre abound. Both Kazakh and Kyrgyz traditional music use the term *küğ* to refer to instrumental pieces commonly performed by a soloist and often contained improvised sections.

Traditional musical instruments discussed in the article are aerophones (*balaban, boru, çifte, çifte düdük, çöğür, dilli tüydük, kaval, kuray, koşma, koşnay, mey, ney, sıbızgı, şur, tulum, tüydük, zurna*); chordophones (*bağlama, dombıra, dutar, ıklığ, igil, uh, ikili, kanun, kemençe, kıyak, kobız, komuz, saz*); idiophones (*ağız komuzu, ağız tamburası, çeng, çeng kobuz, çevgan, demir komuz, kobız, komus*); membranophones (*daf, daire, davul, kös, nakkare, tablak*); and electrophones (synthesizer, amplified and electronic instruments).

Keywords: Instrumental music, *Küğler*, Turkic world